

Dennell R. W.
European
Economic Prehistory:
A New Approach.—

London: Academic Press, 1985.— 217 p.

Порівняно невелика за обсягом книга співробітника Шеффілдського університету Роберта Деннела охоплює епоху первісного привласнюючого господарства. За змістом вона близька до відомої праці Г. Кларка¹, та в той же час у дечому вона поєднує з ідеями Кларка, про що красномовно свідчить назва рецензованого видання — «новий підхід»*.

Суть цього підходу полягає в тому, що в основу членування всієї первісної історії покладені розбіжності між структурами людської діяльності для забезпечення прожитку (subsistence) — замість загально вживаного членування на палеоліт, мезоліт та неоліт, які виражають, за Деннелом, стадії розвитку первісної технології (technology). Таким чином, Деннел не лише роз'єднує, а й протиставляє «технологію» і «прожиток», і ця позиція потребує пояснень.

У сучасній англосаксонській археології склалася сильна традиція не відокремлювати палеоекономічні дослідження від вивчення людської екосистеми і виділяти «прожиток» і «технологію» як відносно самостійні рівноправні її компоненти. Різниця між цими двома поняттями часом важковловима. «Прожиток» передбачає діяльність, що націлена на освоєння природних їстівних ресурсів; характер ресурсів визначає форму організації діяльності — «стратегію прожитку» (subsistence strategy). Завдання експлуатації природного середовища вирішується за допомогою технологічних засобів, знарядь праці і технічного приладдя, тому технологія часто розглядається разом з прожитком. Та з точки зору діяльності, технологія обмежується сферою виробництва засобів діяльності. Інакше кажучи, поняття «прожиток» актуалізує зв'язок по лінії «людина — природне середовище» і виражає організаційний аспект виробничої діяльності, тоді як в «технології» центр ваги переноситься на технічно-технологічний аспект виробництва і виражає зв'язок «людина — артефакт».

У книзі Деннела акценти розставлені таким чином, що різниця між технологією і прожитком стає головною. Пояснюється це досить просто: висування на перший план дослідження прожитку (с. 5) повинно, за думкою автора, підкреслити значення переходу від вивчення зречевлених наслідків економічної діяльності — артефактів — до власне економічної діяльності, що є, як відомо, головною вимогою методу «процесуальної» («нової») археології. Центральні теоретико-методологічні настанови «нового підходу», що формулюються Деннелом у I розділі його праці («До нової структури»), повністю відповідають вимогам «нової археології».

Технологія розглядається Деннелом як один з аспектів «культури», що виглядає справедливим, якщо виходити з критерію діяльності. Очевидно також, що прожиток слід вивчати в контексті соціальної системи, в якій діяльність присутня як необхідний момент, тому автор об'єктом дослідження встановлює «суспільство».

Відштовхуючись від протиставлення «культури» і «суспільства», Деннел розвиває критику концепції археологічної культури (АК), та при цьому практично не виходить на рівень теорії і обмежується, по суті, емпіричними аргументами. Найбільш вразли-

¹ Кларк Дж. Доисторическая Европа: экономический очерк.— М., 1953.

* Потреба у новій узагальнюючій праці, яка б змогла замінити застарілу працю Кларка, була великою. Достатньо відзначити, що друге (стереотипне) видання рецензованої книги з'явилося лише за два роки після першого.

вим у концепції АК Деннел вважає її орієнтованість, головним чином, на висвітлення «типових» ознак археологічних об'єктів; всі відзначені відмінності трактуються як «нетипові винятки», і всі зусилля направлені, щоб територіально відокремити одну культуру регіону від іншої (с. 11). У цьому питанні Деннел солідаризується з позицією прихильників «нової археології»; він стверджує, що саме «нетипові» комплекси містять найбільш масову інформацію про минулі суспільні процеси, оскільки свідчать про різноманітність форм діяльності (в т. ч. і діяльності по забезпеченню прожитку: різні цикли виробничих операцій, сезонні зміни і т. ін.).

Своє завдання Деннел бачає в тому, щоб виділити такі неодмінні компоненти суспільної структури, які були б однаково пристосованими до всієї епохи привласнюючого господарства. Таких компонентів він знаходить лише два: «група забезпечення засобами прожитку» і «репродуктивна група», під якою розуміє регіональну шлюбну популяцію, що містить кілька «груп прожитку» і забезпечує відтворення населення, що складає ці групи (с. 12—15).

Введення «репродуктивної групи», як головної структурної одиниці археологічного дослідження, Деннел вважає новим словом у археології і безумовним досягненням у межах «нового підходу». Використаний термін, можливо, не новий, та й сам факт існування таких груп у суспільстві мисливців-збирачів був засвідчений етнографічно не менш як два десятиліття тому, у бушменів кунг і ескімосів Аляски.

Поклавши в основу поділу первісної історії розбіжності у «стратегіях прожитку», Деннел був змушений шукати нові способи об'єднань археологічного матеріалу. Основним (та не єдиним) способом упорядкування даних вважається методика просторового аналізу, що має вікову традицію в британській археології². Вихідним об'єктом археологічного дослідження у контексті просторового підходу є система розселення (settlement pattern); розбіжності у структурі цієї системи повинні відбивати різні типи організації господарської діяльності і соціальної поведінки. Слідом за Л. Бінфордом Деннел виділяє два головних типи систем господарювання: «збирання» (collecting) та «фуражування» (foraging) (с. 11, 13, 148). Переважання у суспільстві того чи іншого типу господарювання пов'язане з мобільністю систем розселення і різним ступенем освоєності території проживання. Чим вища мобільність суспільства, тим гірше освоюється його господарський регіон і тим ближчим є тип господарювання до фуражування. Навпаки, стратегія збирання пов'язана з більш планомірним і раціональним освоєнням прилеглої території; для неї характерна практика виведення віддалених стоянок і тимчасових таборів для виконання спеціальних господарських завдань³.

Відповідно до характеристик двох головних компонентів суспільної системи — репродуктивної групи і групи прожитку — Деннел виділяє три категорії процесів, що повинні розглядатися:

1. «Людина — природне середовище». Фактори середовища визначаються переважно доступністю істотних ресурсів і впливають на розселення, сезонні міграції, розмір і структуру господарських і репродуктивних груп (с. 6).

2. «Людина — соціальне середовище». Цей блок містить зовнішні зв'язки різних груп прожитку, що в сукупності складають репродуктивні групи. Надмірна віддаленість між собою груп прожитку, як і непередбачуваність сезонних переміщень сусідніх груп, повинна ставити під загрозу цілісність шлюбної структури. Надтісне сусідство, навпаки, обмежувало доступ до господарських ресурсів і вело до небажаної конкуренції (с. 15). Звідси випливає, що середні відстані між групами прожитку повинні бути якоюсь постійною величиною, що залежить від продуктивності природного середовища проживання.

3. «Людина — конкуренти». Під «конкурентами» розуміється вся різноманітність навколишньої фауни, яка існує за рахунок спільних з людиною ресурсів, — «від великих хижаків до незначних бактерій» (с. 7). Наведені Деннелом підстави для виділення цієї категорії процесів мають частковий, але актуальний характер. Майже всі палеоекономічні дослідження в межах екологічного підходу зводяться до підрахунку повного обсягу біомаси і доступних природних ресурсів, що є необхідним для підтримання і відтворення певних видів господарської діяльності. Однак всі розрахунки

² Klark D. Spatial Information in Archaeology // Spatial Archaeology.— London, 1977.— P. 1—32.

³ Binford L. Willow smoke and dog's tails: huntergatherer settlement systems and archaeological site formation // American Antiquity.— 1980.— 45.— P. 4—20.

обмежуються людиною і майже не враховують їстівний раціон хижаків та трав'яних тварин. Одержані таким чином оцінки ресурсного потенціалу господарських теорій є дуже завищеними. Так, важко припустити, що на обсяг дичини первісного мисливця не впливала конкуренція хижаків. Достатньо порівняти промислову діяльність мисливця — нунам'юта (10—12 оленів на рік) з промислом вовка (30 і понад карібу на рік) (с. 7).

Далі Деннел аналізує та оцінює другий основний компонент екосистеми — їстівні природні ресурси. У першу чергу його цікавить питання про критерії domestикації тваринних і рослинних видів у неоліті. Детально автор «нового підходу» показує хиткість і ненадійність засад для розрізнення диких і культурних форм біоти (с. 16—20). За його думкою, ми можемо з необхідною певністю стверджувати лише одне: з початку голоценоу у Європі одержали широке розповсюдження нові види рослинних (еммер, однозернівка, ячмінь, бобові) і тваринних (вівця) ресурсів. З іншого боку, ми не можемо твердити, що способи господарювання (контроль за відтворенням ресурсів прожитку і заходи культивуації) зазнали різних змін на стадії переходу віх плейстоцену до голоценоу, швидше можна говорити про спадкоємність у розвитку традиційних форм господарства. Тому Деннел пропонує вважати критерієм розрізнення двох форм економіки стосовно до Європи не наявність «диких» і «свійських» видів, а відмінності між «традиційними» і «новими» їстівними ресурсами (с. 20). Цей поворот у міркуваннях автора є цікавим тим, що тут крізь призму конкретного матеріалу відбилась одна з головних методологічних настанов «процесуальної археології»: орієнтованість на вивчення, головним чином, внутрішніх механізмів суспільних змін і елімінування пояснень, що посиляються на міграції чи культурні дифузії, коли пояснення, по суті, відсилається до джерела культурного впливу, що лише припускається. Така постановка питання дозволила Деннелу обминути кілька підводних каменів проблеми поширення в Європі близькосхідних форм відтворюючого господарства (див. нижче про розд. 8 і 9).

У другому і третьому розділах книги Деннел розглядає умови розселення людини у Європі у початковій і середніх фазах плейстоцену. Бідність залишків ранніх гомінід на території Європи, що датуються часом раніше 500 тис. р., свідчить, що аж до цього часу, і, можливо, ще 250 тис. р. тому мало місце лише епізодичне, «імпульсивне», заселення континенту (с. 39). Головний фактор, що перешкоджає постійному заселенню, Деннел вбачає в сезонних контрастах помірної зони, що ставило перед ранніми гомінідами надскладне завдання — вміти створювати їстівні запаси і організувати групи прожитку при збереженні достатньо стійких репродуктивних груп (с. 37—38).

Початок періоду постійного заселення Європи не був ознаменований ні значним потеплінням, ні суттєвими змінами у технології; таким чином, причиною сталого заселення визнається розвиток розумових здібностей, що дозволив якомусь з видів ранніх європейських гомінід здійснити ефективний контроль за розпорощеними і мобільними ресурсами тваринного і рослинного світу (с. 55—57).

Четвертий розділ, що присвячений мустьєрській спосі, являє собою своєрідне зведення невирішених проблем, які ще більше ускладнюються глибокими прогалинами у хронології. Автор приходить до висновку, що ми вже не можемо беззастережно пов'язувати мустьєрську техніку з неандертальцем, а верхньопалеолітичну — з Homo sapiens. Основні зміни, що виникли не раніше 30 тис. р. тому стосувались лише структур діяльності по забезпеченню ресурсами прожитку: збільшення проміжку часу між виготовленням знарядь і їх використанням, між добуванням продукту і його споживанням (в т. ч. і утворення запасів), зростання кількості проміжних стадій у виготовленні знарядь і розширення діапазону використовуваної сировини (с. 81—85).

Про ускладнення міжгрупових зв'язків і про більшу організованість репродуктивних груп свідчить, за Деннелом, те, що з'являються «церемоніальні місця» двох чітко виражених типів: 1) місцезнаходження ритуального характеру, що пов'язані з існуванням окремих господарських груп — до них автор зараховує пам'ятки типу Мезинської і Межиріцької стоянки; 2) печери з наскальними зображеннями, що символізують єдність кількох господарсько-організаційних одиниць у межах репродуктивної групи (с. 93—94). В основі такого трактування місцезнаходження лежить припущення про суто комунікативну функцію палеолітичного мистецтва. Відштовхуючись від цієї гіпотези, Деннел пояснює занепад мистецтва в епоху мезоліту переходом до освоєння водних ресурсів, що підвищили густоту населення і зменшили рухомість і непередбачуваність локалізації окремих груп прожитку (с. 128).

У 6 і 7 розділах розглядаються фази останнього дегляціала і його наслідки у господарській діяльності людини у Північній і Південній Європі. Нижню межу післяльодовикового періоду Деннел опускає до 18 тис. р. тому — часу, на який припадає пік останнього зледеніння (залишаючи поза увагою тимчасове похолодання у Європі 11,5—10 тис. р. тому). Наступні зміни у економічному житті він розглядає як адаптивну реакцію людини на порушення біологічної рівноваги; створення нових екологічних ніш і зміна динаміки міграції фауни внаслідок відступу льодовика (с. 104—113). Такий підхід, за думкою Деннела, є більш обґрунтованим, ніж аналіз господарських змін у контексті переходу від верхнього палеоліту до мезоліту, тим більше, що на великому просторі Південної Європи — від Греції до Іспанії — простежується виразна спадкоємність традицій у технології виготовлення крем'яних знарядь, у використанні печерного житла і виборі головних об'єктів мисливства (с. 124). Такі «типові риси мезоліту, як мікролітична техніка, купи черепашок та приручення собаки широко розповсюджені у багатьох регіонах Європи як у неоліті, так і у верхньому палеоліті» (с. 130) і навряд чи можуть бути підставою для виділення цілої епохи первісної історії.

Взагалі, відзначає Деннел, еволюція значення терміну «мезоліт» досить показова для оцінки змін у поглядах на традиційну археологічну періодизацію. Спочатку, з часів утвердження концепції «трьох віків» Х. Томсена, археологічні періоди покликані були відображати стадії прогресивного розвитку технології. «Поступово на цих періодах почали з'являтися соціально-економічні візерунки» (с. 1): на початок останньої чверті XIX ст. епохи палеоліту та мезоліту почали міцно пов'язувати з мисливством та збиральництвом, з періодом «дикості», а неоліт — з періодом «варварства», відтворюючою економікою, сільським господарством і осілістю. Згодом, з нагромадженням економічного і соціального змісту початкової схеми, назви археологічних епох набували все більше характеру «етикеток», що лише умовно відповідають певним історичним формам соціально-економічної поведінки (с. 16). Так, знахідки кераміки трактувалися як ознака відтворюючої економіки, а існування мікролітичної техніки свідчило про господарство, що було засноване на індивідуальному лісовому мисливстві і ускладненому збиральництві у початковій стадії голоцену. При цьому знахідки мезолітичної кераміки або явні елементи відтворюючого господарства у фіналі верхнього палеоліту розглядалися як цікаві винятки. Та ці «винятки» з часом нагромаджувалися і почали серйозно розхитувати традиційну схему: явищем, що вінчає цей процес, Деннел вважає відкриття на Близькому Сході «некерамічного неоліту» (с. 16) *.

Таким чином, терміни, що позначають глобальні стадії археологічної періодизації, все більше віддалялися від хронології і свого соціально-економічного змісту.

Стосовно Європи кінця плейстоцену — початку голоцену краще говорити про «повторну колонізацію північних регіонів» в умовах екологічних змін післяльодовикового періоду (с. 130). Змістом цього процесу було поетапне освоєння водяних ресурсів, що поступово збільшувалися, і пов'язане з цим зменшення ареалів проживання при зростанні густоти населення (с. 126—128).

Деннел досить скептично приймає старі трактовки мезоліту як епохи величезних природних «катастроф», в ході яких «суспільства, що були повністю забезпечені всім необхідним за рахунок величезних табунів північних оленів, які мешкали на широких безлісних просторах, раптом знайшли себе у густих лісах, де зрідка у зарослях промайне червоний олень, або були викинуті на узбережжя, де доводилося зводити кінці з кінцями, збираючи моллюсків» (с. 130). Посилання на «катастрофу» знадобилося лише для того, щоб заповнити штучну прогалину між мисливцями-збирачами, які «винищували все, що можна було з'їсти, у радіусі двох годин ходи від табору або поселення» (с. 111), і аграріями неоліту, які сумлінно підвищували потенціал продуктивності оточуючого природного середовища (с. 149). У цьому зв'язку Деннел підкреслює думку, яка вперше була висловлена, мабуть, Е. Хіггсом і М. Джарменом⁴ і стала зараз визаною у літературі про неоліт: «сільське господарство і відтворююче господарство — не синоніми» (с. 149). Такі суто господарські форми діяльності, як рибальські загати, пересадка їстівних рослин, випалювання рослинності з метою покращення пасовищ мисливської дичини, підгодовування тієї ж дичини у голодні сезони — все це засвідчено етнографічно у сучасних мисливців-збирачів. Автор «нового

* Хоч саме кераміка спочатку була головним критерієм виділення неоліту.

⁴ Higgs E., Jarman M. The Origins of Agriculture: a Reconsideration // Antiquity.— 1969.— V. 43.— N 169.— P. 31—41.

підходу» посиляється на археологічні дані про подібні види господарської діяльності в мезоліті на території Західної Європи (с. 150). Мета цих операцій полягала не лише в тому, щоб збільшити продуктивність середовища, але, головним чином, в тому, щоб підвищити її надійність як джерела прожитку; у помірних широтах, де тривалість зимового дня не досягає й восьми годин, пошук здобичі ставав проблемою, і в цих умовах зручніше і простіше було створювати постійні годівниці — «штучні пасовиська» — ніж ганятися розкиданими перелісками за дичиною. У наступну епоху, що традиційно визначається межами неоліту, ці форми господарської діяльності склали основу для поширення відтворюючої економіки на всю територію Європи.

Детальний аналіз цього процесу автор дає у 8 і 9 розділах — найбільш змістовній і найбільш суперечливій частині книги. Ці розділи мають виразно критичний характер, а вістря критики спрямоване, головним чином, проти «колонізаційної моделі» розповсюдження землеробства у Європі з «первісних вогнищ» близькосхідного регіону. В основі цієї моделі лежить уявлення про незбориму прірву між мезолітичними мисливцями-збирачами і землеробами неоліту і — як наслідок цього — ідеї дифузійнізму та культуртрегерства, що зросли на ґрунті політики європейського колоніалізму. Подібно до того, як європейці, виконуючи місію «старших братів», несуть культуру і цивілізацію відсталим народам, так і землероби Близького Сходу принесли у Європу навик культури і традиції осілого життя. Крах колоніалізму вибив ґрунт з-під ніг цієї теорії, та не зруйнував її саму, і багато спеціалістів з європейської доісторії «як і раніше дивляться на Схід у пошуках пояснення виникненню відтворюючих форм господарства замість того, щоб досліджувати місцеві донеолітичні корені землеробства і тваринництва» (с. 153—155). Головний аргумент прихильників «колонізаційної моделі» полягає в тому, що найважливіші рослини і тваринні види, з появою яких пов'язується початок відтворюючої економіки в Європі, близькосхідного походження, а їх поширення могло здійснитися лише за допомогою людини (с. 156). Деннел бере під сумнів цей аргумент, наводячи дані, що вказують на природний характер поширення в Європі диких форм «нових» тварин і рослин з Близького Сходу не пізніше як 7 тис. р. тому внаслідок глобальних екологічних змін, пов'язаних з дегляціалом (с. 158—163). За його думкою, досліді по культивуванні рослин і одомашненню диких тварин, що практикувались у мезоліті на «традиційних ресурсах» (овес, червоний олень, і т. ін.), були перенесені на «нові ресурси» (пшениця, ячмінь, бобові, коза і вівця).

Перевага нової моделі полягає в тому, що вона розглядає виникнення землеробства на Близькому Сході і в Європі як наслідок дії одного процесу, а не двох (с. 167). В основі переходу до відтворюючого господарства як на Сході, так і на Заході лежали, мабуть, схожі механізми; у всякому разі дані розкопок натуфійських поселень демонструють таку ж раптову, як і в Європі, зміну «традиційних» ресурсів на «нові»⁵, хоча в цьому випадку, безумовно, виключається будь-яке пояснення, що посиляється на дифузю чи міграцію колоністів з більш розвинутих центрів. Очевидно, також, що питання про причини раптового переходу від «традиційних» ресурсів до «нових», яке залишається відкритим у моделі Деннела, повинно вирішуватися з залученням якомога ширшого матеріалу, який не був би обмежений територіально Європою.

Завершує працю Деннела схема, що відображає основні періоди європейської доісторії: 1) спорадичне заселення Європи найдавнішими гомінідами (? — 500/250 тис. р.); 2) постійне (стале) заселення Європи (500/250 тис. р.— 30 тис. р.); 3) складання сучасних форм поведінки і поява елементів відтворюючого господарства (з 30 тис. р.); 4) поширення «нових ресурсів» (зернові, бобові, вівця) (з 10 тис. р.) (див. с. 191, рис. 29 цит. пр.).

М. І. КОЛЕСНИКОВ

⁵ Legge A. The origins of agriculture in the Near East // Hunters, oatherers and farmers beyond Europe. An archaeological survey.— Leicester, 1980.— P. 51—67.